

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Waardevolle democratie: over de prepolitieke voorwaarden voor de democratische rechtsstaat

De democratische rechtsstaat bezit historisch gezien een vruchtbare prepolitieke voedingsbodem in het cultuurprotestantisme. Daarin zijn belangrijke waarden gekapitaliseerd, zoals de bereidheid om het eigenbelang te overstijgen, naar anderen te luisteren en op een moreel kompas te varen. Dit cultuurprotestants moreel en spiritueel kapitaal is geenszins een rustig en veilig bezit. Maar we moeten niet bij de pakken neer gaan zitten. Wellicht kunnen niet-westerse en niet-gevestigde religievormen op termijn helpen voorkomen dat de moderne cultuur aan haar eigen materialistische decadentie ten onder gaat.

door Bart Labuschagne

De auteur is als universitair docent rechtsfilosofie verbonden aan de Universiteit Leiden.

DEMOCRATISCHE RECHTSSTATEN ZIJN IN zekere zin behept met de paradox dat ze leven van voorwaarden die door deze staten zelf niet gegarandeerd, laat staan afgedwongen kunnen worden.¹ Voor het goed functioneren van deze staten is een moreel, sociaal en spiritueel kapitaal onontbeerlijk, dat maakt dat de vrijheid die door deze staten beschermd wordt, zelf als het ware al van binnenuit, vanuit de morele substantie van de enkeling en van de samenleving als geheel, vorm en richting krijgt. Er is immers heel wat voor nodig, wil een democratie – iets wat méér is dan alleen het beginsel dat de meeste stemmen gelden – goed functioneren. We

raken hiermee de kern van het burgerschap. Voor het zich kunnen identificeren met het algemeen of het landsbelang, wat toch een kernperspectief is van waaruit beslissingen genomen en gelegitimeerd worden, is het nodig dat burgers zich boven hun eigen, beperkte, door eigenbelang gestuurde perspectief leren stellen. Een van de euvelen van de moderne democratie is dat politieke partijen steeds vaker kiezers proberen te mobiliseren en proberen te verleiden op hen te stemmen door middel van een beroep op hun eigen belangen, waarmee de vicieuze cirkel in gang gezet wordt die uiteindelijk leidt tot het gedesillusionneerd afkeren van de politiek omdat burgers zich er niet meer in herkennen. Het kernprobleem zit immers niet in de democratie zelf, en is ook niet op te lossen door bijvoorbeeld nog meer inspraakprocedures; het kernprobleem ligt eerder in die prepolitieke voorwaarden voor de democratie. Hoe worden burgers gevormd (*gebildet*), zodat ze in staat zijn te denken en politiek te handelen vanuit een perspectief dat hun eigen deelbelangen overstijgt?

Over die prepolitieke voorwaarden voor de democratische rechtsstaten, die eigenlijke voorwaarden, die waarden die voorafgaan aan de staat en maken dat deze gedragen wordt en legitiem is in de ogen van de burgers, handelt deze bijdrage. Waar bestaan deze uit? Hoe noodzakelijk zijn ze? Waar komen ze vandaan? Hoe kunnen ze blijvend gevoed worden en in stand gehouden worden, opdat de democratische rechtsstaat niet ten onder gaat aan strijd om deelbelangen? En waar liggen bedreigingen en risico's bij dit alles?

EEN KLEINE FENOMENOLOGIE VAN DE DEMOCRATISCHE WAARDEN

Een groot, rijk en gevarieerd aantal waarden wordt verondersteld bij democratische staatsburgers te leven, wil een democratische rechtsstaat naar behoren kunnen functioneren. Om te beginnen bij de meest voor de hand liggende, zouden we kunnen wijzen op de waarde van de mens zelf; in de zin van de inherente waardigheid die ieder mens toekomt, ongeacht geslacht, geloof, status, inkomen. Deze waardigheid is bepaald geen vanzelfsprekendheid en zeker geen gemeengoed in grote delen van de wereld. Gerelateerd aan deze inherente waardigheid zijn waarden als vrijheid, niet alleen vrijheid om te doen wat je wilt, maar vooral ook om te willen wat je wilt en daar de ruimte voor te krijgen, en om zelf verantwoordelijkheid te dragen voor de wijze waarop je aan die vrijheid gestalte geeft. De klassieke vrijheidsrechten, zoals die van de vrije meningsuiting, van godsdienst en levensovertuiging, van vergadering, betoging, vereniging enzovoort, zijn hier de directe juridische vertaling van. De overheid behoort deze vrijheidsrechten bij eenieder gelijkkelijk te respecteren. Pas

dan is de overheid het in de ogen van haar burgers waard gehoorzaamheid verschuldigd te zijn.

Dit is echter niet het hele verhaal. Voor democratische besluit- en oordeelsvorming is nog een heel scala aan competenties noodzakelijk die het karakter van waarden hebben. Neem de bereidheid om te luisteren, om anderen uit te laten praten, werkelijk te luisteren naar wat ze te zeggen hebben en zelf je mening bij te stellen. Het hele proces waarvan democratische besluitvorming in de politieke arena het culminatiepunt is, zou toch nergens op slaan als deze waarden niet in alle mening- en besluitvormende processen in alle haarvaten van de samenleving verondersteld is? Kijk eens naar wat er allemaal nodig is om burgers zover te krijgen dat ze werkelijk verder kunnen kijken dan hun eigen private deelbelangetjes: wat maakt dat ze in staat zijn die te transcenderen in een breder, algemener perspectief waarin het algemeen belang centraal staat? Nauw hiermee verwant is de idee van rechtsstatelijkheid, die van de 'Rule of law': wat maakt dat mensen zich neerleggen bij het laatste woord dat door gezaghebbende, vaak rechtsprekende instanties gesproken wordt? Wat constitueert legitiem gezag? Wat maakt dat burgers met de spanning weten om te gaan die inherent is aan een staatsbestel dat op de trias politica gebaseerd is? Dat 'het laatste woord' een complex samenspel is van een drie-eenheid?

WORTELING VAN DEMOCRATISCHE WAARDEN IN HET GELOOF VAN MENSEN

Op al deze opgeworpen vragen valt een eenvoudig en eenduidig antwoord te geven: de religie van de mensen. In het geloof van mensen vinden al deze waarden uiteindelijk hun diepste grondslag en motivatiebron. Er is slechts

Heeft een volk een slecht beeld van God, dan heeft het slechte wetten, slecht bestuur, kortom: een slechte staat

één begrip van vrijheid, zowel in het geloof als in de staat, zo leren we van de Duitse filosoof G.W.F. Hegel. Het geloof is de plek waar een volk zich een definitie geeft van datgene wat het voor het waardevolste houdt.

Heeft een volk een slecht beeld

van God, dan heeft het slechte wetten, slecht bestuur, kortom: een slechte staat. Onder God wordt hier natuurlijk verstaan het meest absolute, het meest en het uiteindelijk bepalende. In het geloof, zeker wanneer dat van jongs af aan geoefend en beoefend wordt, worden beelden, opvattingen, diepste waarheden in de ziel geëtsd die de mens als burger levenslang met zich meedraagt, van waaruit hij alles op waarde schat en die doorslaggevend zijn voor hoe hij politiek handelt.² Onder anderen een denker als Tocqueville had het ook al scherp gezien toen hij in zijn beroemde boek over

de democratie in Amerika stelde dat de godsdienst de belangrijkste politieke institutie van de samenleving is, omdat voor een democratie vereist is dat burgers zich kunnen inleven in grotere belangen dan die van henzelf, en dat de godsdienst bij uitstek de mens leert een algemeen, menselijk perspectief in te nemen.³ Niet wat van mij uit geredeneerd is, is goed, maar wat vanuit een algemeen (lees: goddelijk, van God uit bekeken) perspectief goed is, is goed. Er bestaat een intrinsieke samenhang tussen datgene waar mensen ten diepste in geloven, wat ze op waarde schatten en belangrijk vinden, en waardoor ze zich laten leiden in processen van meningsvorming en besluitvorming, tot aan het stemhokje aan toe. Het maakt nogal wat uit of we in dat stemhokje met iemand te maken hebben die ofwel tot in zijn of haar vezels doordrongen is van de notie van naastenliefde, ofwel daar geen idee van heeft, er maar op los leeft en niet verder kan kijken dan de neus van zijn eigenbelang lang is.

ONTSTAAN MODERNE STATEN ALS RESULTAAT SECULARISERING

Moderne staten zijn in de moderne tijd ontstaan in antwoord op de verwoestende godsdienst- en burgeroorlogen in de zestiende en zeventiende eeuw, toen uiteindelijk algemeen geaccepteerd werd dat het beter was vrede te hebben in de staat dan geloofseenheid. Bij de gratie van geloofsverdeeldheid heeft de moderne staat zijn legitimiteit verkregen als hoeder van de vrede tussen mensen met diepgaande geloofs- en meningsverschillen. In een latere fase heeft democratisering deze legitimiteit versterkt en verbreed, kort samengevat door het seculariseringsproces dat van godssoevereiniteit evolueerde naar volkssoevereiniteit. Dit alles greep tot in de twintigste eeuw plaats tegen de achtergrond van een algemeen gedeeld cultuurchristendom, in Nederland in het bijzonder dat van een 'cultuurprotestantisme' dat aan de basis heeft gestaan van onze democratische instituties, waarden en normen. Een helder onderscheid tussen een seculier domein en een religieus domein, een grote nadruk op de eigen verantwoordelijkheid, een ingetogen wijze waarop van vrijheid en allerlei vrijheden gebruikgemaakt wordt, een goed geijkt moreel kompas dat maakte dat mensen uit zichzelf een onderscheid tussen goed en kwaad weten te maken, en het vermogen om een perspectief in te nemen vanuit het algemeen belang. Dat dit jarenlang een cultuur heeft gevoed die maakte dat ook katholieken, agnosten en atheïsten typisch cultuurprotestantse kenmerken vertoonden, wekt geen verbazing wanneer men kijkt hoe invloedrijk en dominant dit protestantisme in de negentiende en twintigste eeuw geweest is. In alle Noordwest-Europese staten rondom de Noordzee heeft de democratie diep wortel geschoten; en het is geen toeval dat dit uitgere-

kend protestantse naties zijn. Montesquieu heeft ooit ook al eens gezegd dat met de verschillende godsdiensten die er bestaan er evenzovele staatsvormen harmoniëren: met de islam het despotisme, met het katholicisme de monarchie, en met het protestantisme democratische republieken.⁴

CULTUURPROTESTANTISME ALS MOREEL EN SPIRITUEEL KAPITAAL VAN DE
DEMOCRATISCHE RECHTSSTAAT

Alhoewel in dit korte bestek nauwelijks recht gedaan kan worden aan alle argumentatie die nodig is om de hier beschreven analyse te onderbouwen,⁵ kunnen en moeten er wel enkele implicaties voor de probleemstelling van deze bijdrage onder ogen gezien worden. Een van de belangrijkste daarvan is dat een democratische rechtsstaat historisch en wijsgerig aannemelijk een vruchtbare prepolitieke voedingsbodem bezit in het cultuurprotestantisme waarin belangrijke waarden gekapitaliseerd zijn zoals de bereidheid om het eigenbelang te overstijgen, naar anderen te luisteren, op een moreel kompas te varen, enzovoort. Natuurlijk, met de secularisering zijn deze waarden natuurlijk niet exclusief protestants (zo dat ooit in zuivere vorm denkbaar is), maar gemeengoed geraakt in een cultuur die qua aard door en door protestants is – of liever gezegd lange tijd was. Dit cultuurprotestantisme (overigens in het gedachtegoed van het CHU sterk vertegenwoordigd) is niet exclusivistisch en sektarisch; het staat zelfs enigszins op gespannen voet met Abraham Kuypers visie dat in het isolement juist de kracht zit. Het ligt eerder dicht tegen Nederlands hervormde ideeën aan dat de kerk een volkskerk dient te zijn en dat de staat als geheel gedragen dient te worden door de idee schatplichtig te zijn aan de christelijke traditie. Bovendien zien we ook vanuit het rooms-katholieke denken sterke aanzetten ter onderbouwing van de democratische rechtsstaat, al sinds de jaren zestig van de vorige eeuw en recentelijk nog door toenmalig kardinaal Ratzinger in een indringend filosofisch debat met Jürgen Habermas in 2004.⁶

RISICO'S VAN DE VERREGAANDE SECULARISERING VOOR DE
'WAARDENVOLLE' DEMOCRATIE

Dit cultuurprotestants moreel en spiritueel kapitaal is echter geenszins een rustig en veilig bezit. De secularisering schrijdt onverminderd voort en wordt allang niet meer opgevat als het alleen maar buiten de kerkelijke macht geraken van allerlei domeinen. In een eerste fase van secularisering is de politieke macht buiten de kerkelijke macht komen te staan, grofweg in de late middeleeuwen (Concordaat van Worms, 1122) en in de vroegmo-

derne tijd.⁷ In een tweede fase zijn tal van maatschappelijke en publieke domeinen eveneens buiten het bereik van de kerk(en) gekomen. Wat we nu zien, in een derde fase, is dat individuen steeds vaker buiten de kerk geraken en vaak geen idee meer hebben waar het nu eigenlijk in het chris-

De traditie van het christendom wordt steeds problematischer, en daarmee ook de centrale elementen van de christelijke boodschap, zoals het gebod van de naastenliefde

telijk geloof om draait. De traditie van het christendom ten behoeve van volgende generaties is steeds problematischer geworden, en daarmee ook de centrale elementen van de christelijke boodschap, zoals het gebod van de naastenliefde en het besef van goed en kwaad. Secularisering betekent echter niet dat

mensen niet langer religieus meer zouden zijn. Integendeel: we zien dat de religieuze behoefte van mensen steeds vaker gestild wordt door geïmmanentiseerde inhouden, dat wil zeggen: door doelen die al in dit leven, in het hier en nu bereikt kunnen worden en bijgevolg als hoogste waarden beschouwd worden. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer, zoals dat vaak in de moderne opvoeding gebeurt en waarbij ouders als rolmodel fungeren, individueel geluk en materiële welvaart aanbeden worden als hoogste goed.

Bij een dergelijke doorgeschoten secularisering moet men niet vreemd opkijken dat alles in het leven, zeker ook het politieke en maatschappelijke leven, gezien wordt als in dienst staande van dit hoogsteigen individueel geluk, succes en rijkdom. Uiteindelijk wordt het hele politieke en maatschappelijke bestel afgemeten aan de mate waarin het hieraan kan bijdragen of afdoen. Dat wordt dan ook het uiteindelijke criterium van politiek succes en legitimiteit; een desastreuze ontwikkeling die in samenleving en politiek aan de orde van de dag is, getuige de vele misstanden met fraude, corruptie en zelfverrijking aan de top van tal van organisaties, tot aan scholen en zorginstellingen toe. Ook de toename van het aantal geweldsincidenten jegens gezagdragers, politie, grensrechters, noem maar op, geeft te denken. Zijn dit de bittere vruchten van een verwaarloosde morele en spirituele opvoeding van een hele generatie?

HOE DE 'WAARDENVOLLE' DEMOCRATIE OVEREIND TE HOUDEN?

Ofschoon de neiging zou kunnen ontstaan dat we vervallen in een vruchteloos cultuurpessimisme (waartoe de zojuist geschetste ontwikkelingen al te gemakkelijk aanleiding geven), moeten we dit toch proberen te weerstaan. Er zijn verschillende lichtpuntjes te identificeren die hoopvol zou-

den moeten stemmen. Een eerste lichtpunt is, hoe vreemd tegelijkertijd ook, de economische crisis die momenteel rondwaart. Deze kan namelijk ongetwijfeld als een louteringsproces beschouwd worden, en wel als een proces waarin mensen – weliswaar door nood, pijn en gebrek geleid – geleidelijk ontdekken dat materiële waarden niet de hoogste waarden zijn, en dat individueel geluk en succes niet een-op-een het resultaat zijn van de hoogte van het bedrag op de bankrekening. Ongetwijfeld pijnlijk komen sommigen erachter dat er waarden zijn die het materiële juist ontstijgen; die wellicht ontdekken dat vriendschap, solidariteit, lotsverbondenheid, soberheid en ingetogenheid misschien nog wel belangrijkere waarden zijn. De herleving van de deugdenethiek het afgelopen decennium is in verband hiermee ook een hoopgevend signaal. Uiteraard zijn deze waarden en deugden op zich nog te diffuus of onvoldoende concreet om democratische rechtsstatelijkheid mee te schragen, maar ongetwijfeld komt men een heel eind. De inbedding van deze waarden en deugden in een dieper reikend spiritueel substraat ontbreekt echter wel.

Een volgend lichtpunt is de ontdekking dat de religie terug is in het publieke domein – terug van nooit helemaal weggeweest. De gedachte was altijd dat met de voortschrijdende modernisering de religie zou verdwijnen, maar tal van tegenvoorbeelden logenstraffen deze weberiaanse gedachte. In Europa, en in Nederland in het bijzonder, is de islam voluit aanwezig, en trots en hier en daar zelfs vol zelfvertrouwen zichtbaar. Niet-westers christendom is eveneens aan een opmars bezig, evenals andere niet-gevestigde religies en spirituele bewegingen. Het zou interessant zijn om te onderzoeken of niet in al deze religievormen bepaalde waarden zoals compassie, eerbied voor het leven en verdraagzaamheid geïmpliceerd zijn die misschien op termijn de taken van het cultuurprotestantisme zouden kunnen helpen ondersteunen en die zo zouden kunnen voorkomen dat onze laatmoderne cultuur aan haar eigen materialistische decadentie ten onder gaat. Misschien zou dat spirituele kapitaal – dat dan een veelkleuriger en veelvormiger karakter zou bezitten –, het begin van een prepolitieke voedingsbodem voor de democratische rechtsstaat kunnen vormen van waaruit die staat leeft, maar die hij zelf niet kan garanderen.

CONCLUSIE

Zouden ondanks de typische ontstaansgeschiedenis van het spiritueel kapitaal van de democratische rechtsstaat zijn bestaansvoorwaarden ook in iets geheel anders kunnen zijn gelegen? Met andere woorden: verhindert de specifieke context van zijn ontstaansgeschiedenis niet een toepassing in een geheel andere context? Betekent dit ook dat het door iets geheel

anders gevoed en geschraagd kan worden? Kan een democratische rechtsstaat juist wel leven van postchristelijke waarden? Het antwoord kan alleen gevonden worden door het in de praktijk uit te proberen en – achteraf in de geschiedenis – te reconstrueren en wijsgerig te doordenken. De filosofie kan echter niet aan voorspellingen doen. Wel kan zij ons helpen de ogen te openen en vervolgens aansporen om niet bij de pakken neer te gaan zitten.

Noten

-
- 1 Vrij naar de bekende woorden van Ernst-Wolfgang Böckenförde, een Duitse rechtsfilosoof en voormalig rechter van het Constitutioneel Hof in Duitsland: 'Der freiheitliche, säkularisierte Staat lebt von Voraussetzungen, die er selbst nicht garantieren kann.' Zie: E.W. Böckenförde, 'Die Entstehung des Staates als Vorgang der Säkularisation', in: E.W. Böckenförde, *Recht, Staat, Freiheit. Studien zur Rechtsphilosophie, Staatstheorie und Verfassungsgeschichte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1991, p. 112.
- 2 Recent is een mooi werk verschenen waarin Hegels denken op dit punt uitvoerig geanalyseerd wordt: Thomas A. Lewis, *Religion, modernity, & politics in*

Hegel. Oxford: Oxford University Press, 2011.

- 3 Alexis de Tocqueville, *Over de democratie in Amerika*. Rotterdam: Lemniscaat, 2011.
- 4 Montesquieu, *Over de geest van de wetten*. Amsterdam: Boom, 2006 (met name het vijfde deel).
- 5 In 2013 verschijnt bij uitgeverij Garant een bundel opstellen over Hegels godsdienstfilosofie waarin een bijdrage van mijn hand gepubliceerd wordt over Hegels visie op de verhouding tussen godsdienst en staat.
- 6 Jürgen Habermas en Joseph Ratzinger, *Dialectiek van de secularisering. Over rede en religie*. Kampen: Klement/Pelckmans, 2009.
- 7 Zie hiervoor Böckenförde 1991, pp. 92-114.